

ARA
PYAU

Nhamandu Mirĩ joguero vyā re
penhoguerõpu'ã nhendu pora'ĩ

Kova'e rupi jevy penderete'i perõpu'a'ĩ

Ha'eve'i

Nhande'i va'e kuery ejavi pe

A Y V U

Kova'e tembiapo "Ara pyau" ma ojejapo paveĩ nhande'i va'e kuery pe. Aỹ gui ma tujakueve'i, vaivĩgueue'i gui ndopai teri arandu rapyta, opamba'e reko ojereroguata'i teri. Ha'e va'e rupi ma aỹ gui avi heta mavi nhande'i va'e kuery ikuai, nhandekuai tekoa javere, nhamboapy-apy ma eravy arandu rapyta, ma'etỹ reko py, opy reko py, ka'aguy reko py, texaĩ reko py, mitã reko py, dhe'enguxu ha'e nhengue reko py. Ha'e ramia rupi kova'e tembiapo oguerojeapo avi kyringue oexa aguã ha'e ndoikuaa teri va'e kuery, ha'e ndoikuaai va'e paveĩ.

Kova'e ma oexa aguã ha'e ogueroayvu aguã nhande py rive'i. Ha'e kova'e reve onhembo'e vy omombaraeteve aguã nhande reko'i. Kova'e tembiapo ma oexauka ta ko temitỹ reko, jaxy reko, tembi'u reko avaxi gui mba'exagua-xagua pa ojejapo avaxi gui.

Kova'e py oexaukave'i va'e ma nhanderuvixa'i, Xondaro Ruvixa Karai Mirĩ - Pedro Vicente Tenonde Porã pygua.

ARA PYAU

Nhande'i va'e kuery pe ma Ara Pyau ijypy
Agosto re, kova'e jaxy re ma opamba'e'i
ojejapo aguã ju ma hexakã, kova'e py ma
Opy'i re Nhaneramoĩ kuery, nhandexajryi
kuery Ka'a'i Nhemongarai oguerojapo'i ha'e
mitã kue'iry hery va'eraĩ ikuai rã omboery'i
aguã avi.

Ha'e kova'e jaxy Ara Pyau nhandereupitya re
ma temitỹ reko rupiavi hendondeve ojejapo'i
aguã, avakue, kunhague okopi aguã, jaxy
nhepytũ jave onhoty aguã mba'emoĩ.

Kova'e jaxy re avi nhande'i va'e kuery, Opy'i re
jogueroike'i riaeve'i ju rã okuapy. Nhanderu
Tupã, Nhanderu Karai, Nhanderu Jakaira,
Nhanderu Nhamandu, Nhanderue te ha'e
Nhanderxyete pe ngoete'i oguerojapyxaka'i
aguã, mboraie'i rupi, jeroky rupi, petyngua
rataxĩ reve ojapyxaka'i aguã, ha'e kova'e jaxy
re ma mba'emo ra'y-ra'y re nhande'i va'e
kuery nopenavei ma, ha'e rami vy ma kova'e
Ara Pyau uguata rã 7 jaxy re, Agosto gui ijypy
vy oo rã jaxy Fevereiro peve.

Kova'e jaxy re ma nhande'i va'e kuery
ovy'a okuapy Opy re, kokue ra'i omoatyrõ,
ojeaoapo, ngoka yvy-vy rupi omopoximba,
kyringue'i onhevanga aguã, kova'e jaxy
opamba'e onhepyru.

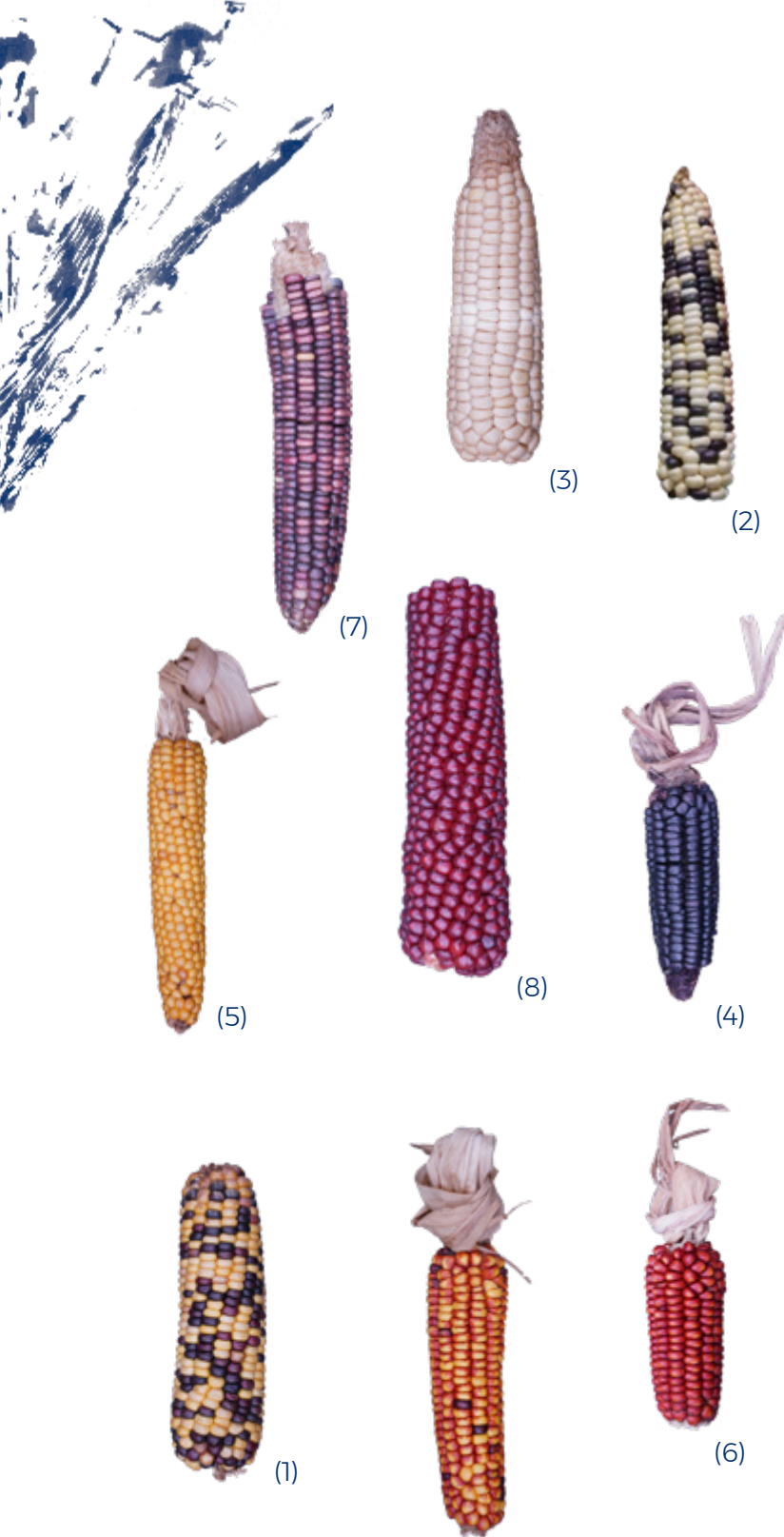
A R A Y M A

Nhande'i va'e kuery ma oexa Ara Yma ijypy rã Março re, kova'e jaxy ma yro'ya oupity ovya ju ma. Ha'e kova'e jaxy Ara Yma oo rã Jaxy Agosto peve, ha'e kova'e ijypy avi nhande'i va'e kuery ojeporaka'i okuapy aguã, mba'eta mba'emo ra'y-ra'y'i ikyrapa'i ju ma okuapy.

Ara Yma re ma nhande'i va'e kuery ndoikei vaipai Opy re, ndovy'ai vaipai, ha'e opamba'e ombopytu'uve, kova'e Ara Yma re ikuai jave ma amongue Tekoa ojexavaive yro'y gui. Heta rupia vi any vaipai.

Yro'y ndo'aia rupi ma ha'eve avi mboapy-apy'i teĩ onhenhoty aguã mba'emo'ĩ, kova'e jaxy gui Ara Yma ijypy ojeporaka'i aguã, ha'e oo rã Julho peve. Ha'egui ma nda'evevei ju ma mba'emo ra'y-ra'y re nhande'i va'e kuery opena aguã.

NHANDE'I VA'E KUERY AVAXI

Avaxi Para'i (1)

Avaxi Paraguaxu (2)

Avaxi Xiĩ (3)

Avaxi Huũ (4)

Avaxi Ju

Avaxi Pororo (5)

Avaxi Pytã (6)

Avaxi Ponhy'ĩ

Avaxi Hovy (7)

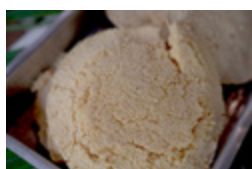
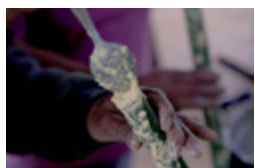
Avaxi Mitã

Avaxi Pororo Xiĩ

Avaxi Pororo Pytã (8)

Avaxi Pororo Huũ

Nhande'i va'e kuery ma heta oguereko avaxi'i, joegua-egua he'y'ĩ, joo rami e'ỹ-e'ỹ ijua, joo rami e'ỹ-e'ỹ tuvixa. Va'eri ejavi ma iporã meme, ha'e ay pepe nhande'i va'e kuery Parana PR, Rio Grande do Sul RS, katygua kuery oguereko pa meme teri.

TEMBI'U AVAXI GUIGUA

Mbojape

Mbaipy

Mbyta

Avaxi Maimbe

Avaxi Mbixy

Avaxi Mimoĩ

Mbaipy Re'ẽ

Avaxi Ku'i

Ka'i Repoxi

Rora

Hu'ixĩ

Kaguijy

Jopara

Mbeju

NHANDE'I VA'E AYVU

Xee arandu'i rupi ma avakue Kuaray ha'egui Vera hery va'e ma ha'eve avaxi onhoty aguã. Ha'e kunhague'i gui ma Ara'i ha'egui Para'i. Avaxiete'i ma nda'evei nhandoty te ma rive-rive aguã, teĩ ke Nhandexyete pe Nhanderuete pe jarojapyxaka'i ranhe.

Xee ma mboapy jaxy re arojapyxaka'i, aroporai'i, ajerojy'i ha'e roguerojapyxaka'i pave'ĩ, ha'e rami vy rã ae ma oiko pora'ĩ meme'ĩ. Rembojerovia'i py ramo, itaty rupi renhoty'ĩ teĩ oiko pora'ĩ rã.

Nhanerembi'urã pora'ĩ ma Nhanderu kuery oeja nhandevy kuery pe jaupi'i aguã. Ha'e rami rire ma nhambojerovia va'erã ete, nda'evei toryai rupi nhandoty aguã, nda'evei nhandeayvupareia rupi rive nhandoty aguã. Amboae-ae rami jareko aguã nda'evei, Opy'i rupi ae ma jarojapyxaka'i ranhe rã.

Ha'e rami vy ae ma jareko'i riae rã ko yvy re nhandekuai'i aja, Nhanderuete, Nhandexyete nhande'yvyvai nomombai aja.

(Karaí Tatadendy – Augustinho, Araponga)

Xee xekyrĩ jave ma ndoro'ui va'ekue heta va'e kuery rembi'u. Ha'e rami vy roguereko texaĩ porã, roguereko vy'a, rojapo tembiapo mba'emo'ĩ roexa aguã. Xekyrĩ jave nhande'i va'e kuery ho'u mbojape'i ei reve, mbojape'i mbeju reve, mbojape'i mbyta reve, ha'e xema'endu'a avi jety karaũ kuaray py omombiru porã va'ekue reve avaxi huũ ojojo rã, ha'e va'egui ojapo mbaipy'i he'ẽ vaipa'i karamboae.

Ojapo avi karamboae avaxi ku'i manduvi reve, ha'e he'ëve ri oipota vy ma omoĩve manduvi, ha'e rami e'y vy katu avaxi mbaimbe omoĩve.

Ymave rupi ma nhande'i va'e kuery okaru tembi'u porave re anho'ĩ, ha'e rami vy nda'ikyrã, nda'ipoyi, na'imba'eaxy rive-rivei. Aỹ katu kunumingue, kunhataigue ha'e kyringue raĩ hu'uguepa voi-voive, amongue py heta va'e rembi'u he'ẽ va'e anho rei raxa ho'u vy taĩ raxy, taxo, inhangai gui heta kyringue ojexavai. Amongue ixy, tuu kuery ome'ẽ raxa-raxa Guarani, salgadinho, chiclete, doce, bolo, sorvete, pirulito, ha'e va'e nunga tembi'u vaikue meme.

Heta ma ikuai kyringue taĩ raxy gui ojexavai va'e, ha'e rami ve ma tuja'i vaipa-ipa e'ỹ re ja naĩvei ma va'e guive ikuai. Xee ma aỹ peve nda'uvaipai jurua rembi'u, xeropy jopara'i rive ha'u rã akaru porã ae ma, naikoteveĩ mba'emo he'ẽ-he'ẽ va'ere. Xee aỹ peve ndakaru vaipaxei jurua rembi'u, ndaxekyraxei, ndaxepoyixei, ndaxerye guaxuxei, naxemba'eaxyxei tembi'u gui rive, kaujo py nhaendua rami.

(Karaí Miri – Pedro Vicente,
Tenonde Porã)

MBA' EXA JAJAPO
NHANE REMBIU

JOPARA

Nhamoĩ yy py avaxi apĩgue

Nhamoĩ kumanda huũ

Ha'egui ko'emba jave nhambojy

Mokoĩve ojy rire nhamboje'a

Ha'e nhambopupu nhamboje'a
reve hare peve

KAGUIJY

Nhambojy tukue rã ranhe avaxi apĩgue

Nhamoaky avaxi ku'ikue

Jajapo mbajape-mbojape'i

Nhambopupu mbojape'i tukue py

Ojy jave nhanoemba mbojape'i

Yro'yxã jave jaiju'u mbojape'i

Nhamoĩ ju tukue py

Nhamboje'a pora'ĩ ju

MBAIPY

Avaxiky jaity

Nhamoĩ oja py

Jaipyvu ogy peve

MBAIPY RE'Ê

Jety jaipiro

Jajoxo jety avaxi ra'yĩgue
pyrygua reve

Nhambopupu jojavive

Yro'yxã jave ja'u

(Kyrĩngue pe iporã raxa)

KA'I REPOXI

Jaikyty avaxiky

Jajaya takua

Nhamoĩ takua py

Jaexy tata py

Yro'yxã jave jaipe'a

MBYTA

Jaikyty avaxiky

Nhamoĩ avaxi pirekue py

Jajokua rire nhamoĩ

tanhimbu guiry

MBOJAPE

Yy haku py nhamoaky

Jajapo mbojape'i

Nhamombiru tapyi'ary

Jajaty tanhimbu guyry ipiru jave

RORA

Nhamoaky avaxi iku'ikue

Nhamoĩ oja raku py

Jaipyvu eravy ojy peve

AVAXI KU'I

Nhamoimbe avaxi ra'yigue

Nhamoimbe manduvi

Jojavi jajoxo angu'apy iku'ipa
pora'ĩ peve

MBEJU

Nhamoaky yy aku py avaxi iku'ikue

Nhamboaku porã paira

Nhamoĩ paira py nhaũmbiri pora'ĩ

Nhambojere peteigue'ĩ

AVAXI MAIMBE

Jaxyky avaxi ratãgue

Nhamoĩ paira py

Jaipyvu eravy okai-oka'i peve

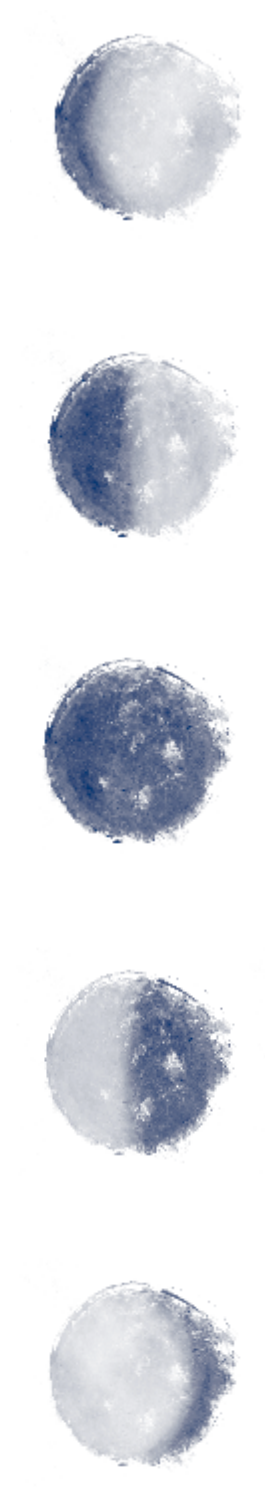

HU'IXĨ

Avaxi ku'ikue nhamoĩ oja py

Jaipyvu ojoy peve

Avaxiky mbijy rami heakuã jave ma ojoy

J A X Y R E R Y

Jaxy ra'y

Jaxy Hendy

Jaxy Rova Guaxu

Jaxy Nhepytũ

Jaxy opaa

JAXY REGUA, MBA'E JAVE OÏPORAVE AVAXI NHANHOTỸ AGUÃ

Jaxy Setembro re ha'eveve nhanhoty
aguã avaxi, jaxy onhepytũ jave kova'e
jaxy re ma hetamba'e avi onhenhotỹ,
amongue nhande'i va'e kuery maje
jaxy Agosto re ae avi onhotỹ. Ha'e vy ma
Setembro re ja nonhotyvei ju ma avaxi.

MB A' E P A H A' E V E A V A X I R E V E N H A N H O T Ÿ A G U ã

Avaxi mbyte rupi ma ha'eve nhandhotÿ
aguã manji'o, kumanda, takuare'ẽ miri'ĩ,
xanjau, andai ha'e nunga. Avaxi tuvixa
pora'ĩ ma rire ha'eve avi nhandhotÿ ju
aguã ijyvyry teĩ avaxi amboae regua, ha'e
jety, manduvi avi mbyte-mbyte'ĩ rupi.

AVAXI PONHY'ĩ

Kova'e avaxi ma Nhanderu Kuery
kyringue'ĩ pe oeja va'ekue'ĩ, ha'e rami vy
tuu, ixy kuery onhoty'ĩ rã gua'y kuery pe,
kova'e avaxi ma ha'eve nhamboery aguã,
avaxi mita'ĩ, avaxi ponhy'ĩ, avaxi miri'ĩ.

Ha'e kova'e avaxi'ĩ ma hi'y'ĩ nda'yvatei'ĩ,
kyrĩngue tuvixa-vixa'ĩ va'e oguerovy'ĩ
aguã rami ae'ĩ raka'e Nhanderu Kuery
oguerojeapo'ĩ.

Ha'e vy maje ijaguyje'ĩ jave, tuu ha'e ixy
kuery omoĩ raka'e ajaka'ĩ inhakã re,
ha'e'ĩ pyju omono'õ okuapy ngoo katy
ogueraa aguã.

Kova'e avaxi ponhyĩ re ma Xondaro
ruvixa Karai Mirĩ - Pedro Vicente,
ha'e Jaxuka Idalina omombe'u,
ima'e'ndu'a 2004 rupi Tenonde Porã
py, nhemboaty oĩ jave, ha'e guikue
ma 2016 rupi ma ae ojekua Tekoa
Tenonde Porã py, Tekoa Kalipety re,
ha'e va'e ojejou Tekoa Rio Grande do
Sul gui.

AVAXI HUŨ VA'E

Kova'e avaxi maje iporave ja'u aguã
jety karaũ nhamombiru kuaray py va'e
kue reve, mbaipy'i ojejapo aguã. Kova'e
tembi'u maje kunhague imemby
pytaĩ va'e xo'o omboaja jave kuere
ho'u aguã va'ekue raka'e.

AVAXI XIĨ VA'E

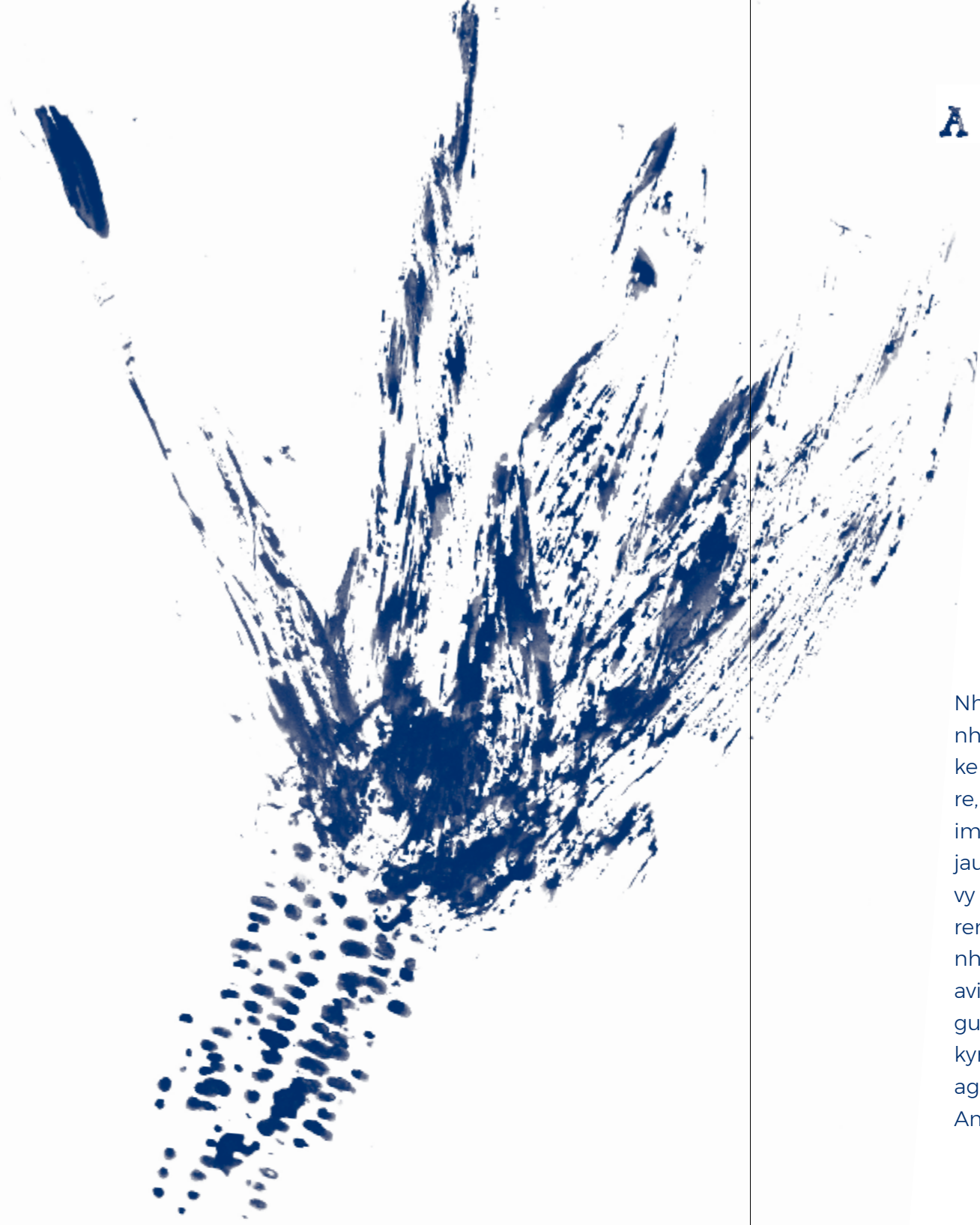
Kova'e avaxi maje iporãve jajapo
aguã avaxi apingue, ha'e iku'i
aguã ndaxyive, nataĩve'i ramo
ndaxyive jajoxo aguã.

MBOJAPE

Mbojape reve ma ha'eve avi ja'u aguã Yxo,
Mbeju, Mbyta, ei ha'e xo'o ka'aguy'i reve.

MBEJU

Mbeju ma ha'eve ei reve ha'e xo'o
ka'aguy'i reve jaityru aguã. Ha'eva'e anho'ĩ
ja'urã ha'eve avi, mba'eta opamba'e
tembi'u avaxi guigua ma nhandejoko
porã. Kuaray mbyte rai'i reupi'i ha'e
nunga tembi'u'i vy ma reiko rã ka'aruete
peve. Ha'e rami vy guive ma yma rupi
nhande'i va'e kuery ndokaru vaipai.
Aya rami e'ỹ, mboapykue, irundykue-
ndukue ha'e pyau ma va'eri okaru
oguapy. Ha'egui ma mbyku rami ju ikaxĩ
okuapy. Ha'e kova'e nunga tembi'u'i ma
nhanderete nombopoyi avi, ha'e rami vy
ae ymave rupi nhaneramoĩ kuery kaguijy'i
rive ae ho'u raka'e ka'aru ou a ere, Opy re
ngoete poyi reve e'ỹ oike aguã.

AYVU PORÃ

Nhande'i va'e kuery pe ma nda'evei
nhamongaru aguã nhanderete rive, teĩ
ke nhanhemomby'a avi nhanenhe'ẽ
re, ha'e rami e'ỹ rã maje nhanderete
imba'eaxy. Mba'emo vaikue-ikue rive
jaupi rã ha'e kuery ndovy'ai. Ha'e rami
vy maje Opy re jaike riae'i teĩ jurua
rembi'u anho'ĩ ja'u rã opamba'e ojekua
nhanderete re, mba'eaxy ha'e mboriau
avi. Ha'e va'e nunga re tujakueve,
guaivigueve ijayvu mavy omombe'u
kyringue'i pe ijypy'i guive ombo'e
aguã tembi'u pora'ĩ re avi okaru'i aguã.
Amongue py rijepe oexauka'i aguã.

Este livro é direcionado a todos Guarani Nhande'i Va'e que após mais de 500 anos de contato com a cultura da sociedade envolvente vem mantendo seus conhecimentos tradicionais, passando de geração em geração. Por meio do texto e fotografias são descritas as sementes tradicionais e os pratos derivados dos diversos tipos de milho guarani. Há também as falas de pessoas mais velhas sobre o mundo espiritual onde esses alimentos se desenvolvem, falas sobre receitas, tanto no preparo quanto na prática do plantio. Busca-se retratar também a sabedoria dos Guarani em relação ao ciclo anual, dividido em dois Tempos: o Tempo Novo - Ara Pyau e o Tempo Velho - Ara Yma. Estes dois tempos estão relacionados às estações conhecidas pelos não indígenas como Primavera, Verão, Outono e Inverno. Também as fases da Lua são importante para um bom plantio, associadas a alguns meses do ano.

Este trabalho fortalece os valores relacionados à base da alimentação do povo Guarani, que é justamente o milho. Fala sobre a importância não só de alimentar o corpo, mas também a necessidade de alimentar o espírito,

nosso princípio vital que chamamos de
nhe'ẽ. Este livro é dedicado a todos os
Guarani Mbya, e está direcionado como
fonte de pesquisa e estudo aos mais
jovens e os que buscam fortalecer e lutar
pela continuidade dessa cultura milenar.

Junto a este livro, segue também um
vídeo com imagens do dia de sua feitura,
uma maneira de respeitar a cultura oral
como modo de circulação de saberes,
e também para homenagear o Sr. Karai
Mirĩ - Pedro Vicente - da aldeia Tenonde
Porã, São Paulo, para o qual todos têm
muito a agradecer, pela paciência e por
sempre estar à disposição para ensinar
com gestos de carinho, com práticas e
ensinamentos que vem de coragem e
generosidade infinita.

Link para o vídeo:

<https://www.youtube.com/watch?v=YJinPQulzBY>

Use um app leitor de código QR no celular para
abrir diretamente o vídeo!

fonte MONTSERRAT papel PÓLEN BOLD 90g/m²
tiragem 500 EXEMPLARES impressão CINELÂNDIA
projeto gráfico BRUNA KEESE E JULIA TRANCHESI
fotos LUIZA CALAGIAN concepção e texto JERA
GUARANI E KARAI TIAGO organização LUCAS KEESE /
PROGRAMA ALDEIAS primeira edição OUTUBRO 2018

